

Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2024. – С. 22–32
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University. – № 1. – 2024. – pp. 22–32
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2024.58.22-32>
hj.chnu.edu.ua

УДК 061.2:614.8(477.85)«1902/19142

© Сергій Бабчук* (Чернівці)

ДІЯЛЬНІСТЬ ДОБРОВІЛЬНИХ ПОЖЕЖНО-ГІМНАСТИЧНИХ ТОВАРИСТВ «СІЧ» БУКОВИНИ В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРОТИПОЖЕЖНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ КРАЮ (1902-1914 рр.)

У статті досліджується історія створення та розвитку добровільних пожежно-гімнастичних товариств «Січ» на Буковині, що виникли в умовах відсутності організованого захисту сіл від вогняної стихії. Розглядаються соціальні, культурні та організаційні аспекти цих об'єднань, їх значення для протипожежного захисту та громади загалом.

Перші товариства «Січ» швидко поширилися по всій території краю, трансформуючись із простих громадських ініціатив у ефективні протипожежні формування. Це відбулося завдяки зростанню суспільної свідомості щодо важливості протипожежної справи та активному залученню селян до діяльності товариств.

Крім протипожежної діяльності, товариства «Січ» стали важливими культурними центрами сіл, підвищуючи престиж добровольців-пожежників і зміцнюючи статус молоді через фізичну підготовку та громадську корисність. Це сприяло формуванню культу захисника від пожеж, що підсилювало соціальну тканину громад.

Рух «Січ» виник паралельно з подібними протипожежними рухами в інших європейських країнах, закладаючи основу для розвитку європейської моделі захисту населених пунктів від вогню. На жаль, після Першої світової війни товариства «Січ» припинили існування, що призвело до втрати потенціалу для розвитку протипожежного руху за європейським зразком у регіоні.

Ключові слова: добровільні пожежно-гімнастичні товариства, пожежна охорона, «Січ», сільські громади, протипожежний захист, Буковина.

Serhii Babchuk (Chernivtsi)

ACTIVITIES OF VOLUNTARY FIRE FIGHTING-GYMNASTICS SOCIETIES «SICH» OF BUKOVYNA IN SECURITY OF FIRE PROTECTION OF REGION POPULATION (1902-1914)

Abstract. At the beginning of the 20th century, Bukovyna faced a severe problem with fire safety. Local fire brigades and voluntary fire fighting societies could not fully protect the region from fires, especially in rural areas. To address this issue, fire fighting-gymnastic societies «Sich» were established, providing organized and effective fire protection services. The first «Sich» centre was founded in the town of Kitsman in 1902, and since then, the movement quickly expanded, covering new settlements. By 1912, there were already 142 voluntary fire fighting societies «Sich» in Bukovyna.

The «Siches» operated based on clearly defined statutes and had an organizational structure divided into units with specific tasks during fires: rescuing people and property, extinguishing fires, supplying water, and guarding saved property. Their effectiveness was ensured by regular training and drills. In 1904, a central governing body, the «Union of Siches in Bukovyna» was established to coordinate the activities of the societies and facilitate the exchange of experience and resources among them.

* аспірант кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Postgraduate Student, Department of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.
orcid.org/0009-0009-8462-5553
e-mail: babchuk.serhii@chnu.edu.ua

Besides fire fighting activities, the «Siches» actively contributed to the cultural and social life of the communities, organizing theatre groups, choirs, and other events that helped to preserve local traditions and folklore. Thus, they became important centres of community activity and cultural development.

World War I had a negative impact on the activities of the «Sich» societies, leading to their decline and cessation of functioning by 1921 due to repression by the new authorities.

Thanks to the organized activities of the fire fighting-gymnastic societies «Sich» it was possible to protect many settlements in Bukovyna from fires that were previously unprotected. The «Siches» became an integral part of the fire protection system in the region, demonstrating high efficiency and organizational skills in combating fires.

Keywords: *voluntary fire fighting-gymnastics societies, fire protection, «Sich», rural communities, Bukovyna.*

Постановка наукової проблеми. На початку XX століття сільські райони Буковини стикалися з проблемою відсутності організованих протипожежних служб. Стихійні пожежі становили значну загрозу для безпеки та майна селян, що вимагало від громад самоорганізації для ефективної боротьби з вогнем. У відповідь на цю проблему почали виникати добровільні пожежно-гімнастичні товариства «Січ», які швидко поширилися по всій території краю. Ці об'єднання пройшли етапи трансформації від простих громадських ініціатив до ефективних протипожежних формувань. Рух товариств «Січ» вписувався у ширший європейський контекст, де подібні протипожежні ініціативи відбувалися в інших країнах. Це дозволило закласти основу для розвитку європейської моделі захисту населених пунктів від пожеж. Аналіз причин і наслідків виникнення руху пожежно-гімнастичних товариств «Січ» на Буковині, дослідження соціально-економічних і культурних умов, які сприяли самоорганізації селян задля ефективної протидії пожежам, виокремлюють важливість протидії вогняній стихії. Вивчення цього питання дозволить зрозуміти, як громадські ініціативи впливають на безпеку та соціальну згуртованість населення.

Аналіз дослідження з цієї теми. Перш за все, варто звернути увагу на наукову працю Миколи Гуйванюка «Січковий рух у Галичині й Буковині»¹. У цьому дослідженні автор всебічно проаналізував передумови виникнення січового руху в Галичині та на Буковині на початку XX століття. Він висвітлює процес формування перших січових товариств, детально розглядає нормативно-правову основу січового руху, а також розкриває організаційну структуру та стан галицьких і буковинських «Січей» у період 1900-1914 рр. Докладний аналіз протипожежної діяльності товариств «Січ» надає Степан Попович у своїй праці «Пожежництво в історії Галицького краю (1772-1939)»². Він досліджує товариства «Січ» як складову частину загальної системи пожежної безпеки на Галичині. Однак ця праця розповідає лише про січовий рух на Галичині. Праця Олександра Добржанського «Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст.»³ містить матеріали про діяльність товариств «Січ» на Буковині, зокрема діяльність керівного органу «Січей» – «Союзу Січей» на Буковині. Мирослав Романюк у своїй праці «Українська преса Північної Буковини як джерело вивчення суспільно-політичного життя краю (1870-1940)»⁴ надає інформацію про діяльність товариств «Січ» на сторінках українських періодичних видань Буковини.

Важливе значення у вивченні січового руху мають доповіді: Олександра Добржанського «Союз Січей» на Буковини у 1905-1914 рр.»⁵, Олександра Масана «Перші буковинські «Січі»⁶ та Івана Снігура «Вогонь, вода і мідні шоломи»⁷.

Аналіз наукових праць показує, що при дослідженні січового руху на Буковині значну увагу автори приділили національно-патріотичному та політичному аспектам діяльності товариств, тоді як протипожежна діяльність «Січей» висвітлена менш детально.

Значний, майже хронологічний матеріал про діяльність «Січей» міститься в газеті «Буковина» за 1902-1910 роки. Також велика кількість матеріалів про діяльність січового руху зберігається у Державному архіві Чернівецької області. Ці матеріали потребують детального аналізу та вивчення.

Мета статті. Метою цієї статті є висвітлення історичного розвитку та значення руху пожежно-гімнастичних товариств «Січ» на Буковині у період з 1902 по 1914 рік. Стаття спрямована на аналіз причин виникнення руху, виявлення основних факторів, які спонукали селян до самоорганізації з метою захисту від пожеж, зокрема недоліків місцевих органів влади, що забезпечували пожежний захист лише в міських районах. Детальне висвітлення процесу створення, поширення

та трансформації товариств від простих громадських ініціатив до ефективних протипожежних формувань є ще однією важливою складовою статті.

Виклад основного матеріалу. На початку ХХ століття на Буковині, в сільській місцевості, виник потужний протипожежний рух, представлений пожежно-гіннастичними товариствами «Січ». Його створення було зумовлене бажанням селян захистити свої помешкання від пожеж, які на той час становили найбільшу загрозу для місцевого населення. Цей рух став відповіддю на недоліки місцевих роботи органів місцевої влади, які забезпечували пожежний захист лише в міських районах, залишаючи сільську місцевість беззахисною.

Пожежі в сільській місцевості Буковини були частим і руйнівним явищем, знищуючи цілі вулиці та квартали. Аналіз тогочасних періодичних видань показав, що щорічно на території Буковини виникало приблизно 300-350 пожеж. Так, у повідомленні польської газети «Gazeta Polska» вказується, що лише за один тиждень у травні 1895 року на Буковині виникло 14 пожеж, з них 3 пожежі в лісових масивах.⁸ Газета «Буковина» повідомляє, що Чернівецька міська пожежна команда у 1903 році здійснила 169 виїздів на ліквідацію пожеж у місті Чернівці.⁹ Небезпека тогочасних пожеж полягала в тому, що вони досить часто набирали значних масштабів та несли руйнівний характер. Адже більшість будинків були дерев'яними. Вони легко загоралися, а також швидко поширювали вогонь через велику кількість горючого матеріалу. Під час пожежі врятувати будинок, де виникла пожежа, було практично неможливо, і досить часто вогонь поширювався на сусідні будівлі, перетворюючи все на попіл. Так, у травні 1899 року у місті Заставна сталася масштабна пожежа, внаслідок якої вогнем знищено 12 будівель. «Під час пожежі згоріло: 4 будинки, 2 крамниці, 3 склади та 3 стайні».¹⁰

Повідомлення про масштабні пожежі щомісяця розміщувалися на сторінках газети «Буковина». У 1899 році в газеті було надруковано 21 повідомлення про пожежі, у 1900 році – 24. «Виникла пожежа в господаря Василя Давидюка в Онуті. Протягом трьох годин знищено 3 господарства разом з 10 будинками».¹¹ Аналіз повідомлень про пожежі в місцевих газетах дає підстави стверджувати, що загальні щорічні збитки від пожеж складали близько 2-3 мільйонів крон. У цих умовах крайова влада не була у змозі надати необхідну грошову допомогу постраждалим. Щоб вирішити цю складну ситуацію, місцева влада розпочала здійснення низки заходів щодо запобігання пожежам та організації пожежних формувань для боротьби з вогнем. З 70-х років ХІХ ст. у місті Чернівці, а пізніше і в інших містах утворювалися добровільні пожежні товариства, а у Чернівцях існувала місцева професійна пожежна команда.

Однак якщо в містах можна говорити про певну організацію боротьби з пожежами, то села залишалися повністю беззахисними у разі виникнення пожежі. Боротьба з пожежами повністю покладалась на місцевих мешканців і залежала від їхньої організованості, самопожертви та відповідальності. Така ситуація містила декілька небезпечних факторів, які впливали на боротьбу з вогняною стихією. У селян не було необхідних навичок дій під час пожеж. Відсутність навчання та тренування для ефективного реагування на пожежі, неможливість налагодження координації між мешканцями у разі виникнення пожежі – все це суттєво ускладнювало роботи з ліквідації пожежі. Крім того, це залежало не тільки від якості підготовки місцевих мешканців, а й від залучення якнайбільшого складу команди. Та такі заходи, на жаль, виявлялися малоефективними, оскільки кількість не завжди приводила до якісної роботи, а навпаки, до метушні та неузгодженості дій. «Пора пожеж, страшних пожеж по селах. Пожеж, які неодноразово нищили цілий доробок господаря. Пожежа є найстрашнішим нещастям селянина. Одна хвилина і цілий доробок, цілорічна праця може бути знищена».¹²

У сільській місцевості будинки часто були розташовані на значній відстані один від одного. Це означало, що в разі виникнення пожежі сусіди могли бути далеко і не мати можливості швидко реагувати на сигнал про пожежу. Важливе значення у ефективній боротьбі з пожежами мала і наявність необхідного пожежного спорядження, якого, на жаль, у селян не було. Всі ці обставини призводили до того, що успішна ліквідація пожежі часто залежала від природних обставин: напрям вітру, наявність опадів тощо. Це створювало непередбачуваність у поширенні пожежі та ускладнювало її гасіння. У червні 1900 року у селі Погорілівка сталася пожежа на господарстві Тодора Паньчука, внаслідок якої його господарство було повністю знищене. Такі масштаби пожежі стали наслідком того, що коли її виявили очевидці, вогонь набрав значної сили. «Гасіння

пожежі ускладнювалося тим, що люди були на полі. Пощастило тільки те, що поширенню вогню перешкодили дерева, які росли навколо хати».¹³

На початку XX століття питання пожежної безпеки та захисту від пожеж у сільській місцевості на Буковині стояло особливо гостро. Обговорення проблеми пожеж у тогочасній пресі та розгляд на крайовому сеймі Буковини свідчать про серйозність та актуальність цієї проблеми для місцевої громади. Брак коштів у місцевої влади ставав на заваді організації заходів ефективної боротьби з пожежами, але водночас він змушував шукати інші підходи у розв'язанні проблеми.

Всі ці обставини сприяли виникненню добровільного протипожежного руху серед селян. Відповідь на цей виклик було знайдено у створенні пожежно-гімнастичних товариств «Січ». Самоорганізація та об'єднання селян у протипожежні товариства були критично важливими для ефективної боротьби з пожежами у сільській місцевості. Об'єднання селян у протипожежні товариства дозволяло збирати різноманітні ресурси, включаючи людські та матеріальні, для боротьби з пожежами. Надавало можливість для навчання й тренування селян методам пожежного захисту та гасіння пожеж. Сприяло координації та співпраці між селянами під час пожеж. Це забезпечувало швидку мобілізацію ресурсів та координацію дій для ефективного контролю над вогнем. Діяльність протипожежних товариств сприяла зростанню свідомості серед мешканців щодо пожежної безпеки та необхідності запобігання пожежам. Враховуючи всі ці фактори, місцева влада в такий спосіб намагалась підвищити ефективність боротьби з пожежами у сільській місцевості та зменшити ризик втрат майна і життів. Самоорганізація селян у протипожежні товариства стала важливою складовою системи пожежного захисту та безпеки.

Перше січове товариство на теренах Буковини було засновано 1902 року в м. Кіцмані. 4 жовтня 1903 р. «Січ» було засновано у містечку Вашківцях. Одним з головних завдань новостворених товариств була організація боротьби з вогняною стихією в нашому краї. Ці товариства створювали на добровільних основах. Постійно допомагаючи місцевому населенню у боротьбі з вогнем, члени товариства здобули велику повагу у людей. Повага та шана людей до діяльності товариств сприяли тому, що все більше охочих виявляли бажання вступати у пожежно-гімнастичні товариства «Січ».

1904 рік відзначається масовим створенням пожежно-гімнастичних товариств «Січ». 24 січня «Січ» було засновано у с. Кліводин, 15 лютого у с. Шипинці, 24 квітня у с. Веренчанка, 1 травня у с. Гаврилівці, 15 травня у с. Дубівці і с. Юрківці, 22 травня у с. Ставчани, 29 травня у с. Лужани, 3 червня у с. Чортория, 5 червня у с. Оршівцяхі, 12 червня у с. Берегомет, 27 червня у с. Старі Мамаївці, 24 липня у с. Ошихліби, с. Іспас, с. Малий Кучурів та с. Киселів, 7 серпня в с. Неполоківці та с. Ревне, 5 вересня у Старій Жучці та с. Чорний Потік, 21 вересня у с. Шишківці, 25 вересня у с. Борівці, 30 жовтня у с. Іванківці та с. Боянчук. Станом на березень 1905 року на Буковині діяло 59 пожежно-гімнастичних товариств «Січ».¹⁴ У Вашківцькому повіті – 7, Вижицькому – 15, Заставнівському – 6, Кимполунзькому – 2, Кіцманському – 17, Радовецькому – 1, Серетському – 2, Чернівецькому – 10.

Пожежно-гімнастичні товариства «Січ» діяли на основі статуту. Варто зазначити, що в багатьох моментах він був схожий на чинний статут добровільних пожежних команд. Вони відображали систему організації та розподілу обов'язків між їхніми членами в разі виникнення пожежі. Це дозволяло забезпечити чіткість, організованість та ефективність у веденні боротьби з вогнем.

Кожна «Січ» повинна була мати у своєму розпорядженні пожежне приладдя, а для того, щоб ним вправно користуватися, постійно проводили необхідні навчання та вправи. «Січі» ділилися на чети (відділи).¹⁵

Перша чета займалася рятуванням людей та хатнього майна, стежила, щоб вогонь не перекинувся на сусідні будівлі. Друга чета за допомогою вогнегасної установки займалася гасінням пожеж. В обов'язки третьої чети входило постачання необхідної кількості води для гасіння вогню. Четверта чета охороняла врятоване майно. Поділ членів товариства на різні чети з конкретними функціями та обов'язками під час пожежі дозволяло оптимізувати використання ресурсів та забезпечувати координацію дій у разі виникнення надзвичайної ситуації. Статут чітко визначав ланцюжок командування та вимагав від членів товариства слухняності й виконання вказівок керівництва. Це забезпечувало організованість та дисциплінованість у діяльності під час пожеж. У восьмому пункті статуту говорилося: «...кожний член «Січі» зобов'язаний бути послухним приказам осавули, при пожарі поручення скоро і уміло сповняти, тільки дано знак пожарний якнайскоріше явитись

на призначенім місці і, взявши з собою прилади пожежні, поспішити до пожежу, при пожежі тихо поводитися щоби кожний знак і команду розуміти...».¹⁶ Згідно з поділом на чети, кожний січовик отримував певний вид пожежного знаряддя, яке він повинен був утримувати у справному стані і при виникненні пожежі з ним прибувати для боротьби з вогнем. Це забезпечувало готовність до негайної реакції на виникнення пожежі та збереження функціональності обладнання.

Варто зазначити, що все необхідне обладнання для гасіння пожеж, яке було в товаристві, утримували в належному стані за власні кошти. А вартувало пожежне оснащення чималих коштів. Так, до прикладу, вартість одного кінно-бочкового ходу з ручним насосом для гасіння пожеж складала 900-1200 крон. Цей факт зумовлював те, що спорядження не було найсучаснішим. Проте навіть з обмеженими ресурсами вони знаходили шляхи ефективно використовувати це обладнання та робити все можливе для захисту села від пожеж. Основним оснащенням для гасіння пожеж у січовиків були кінно-бочкові ходи з ручними насосами для гасіння вогню. Також січовики користувалися драбинами, сокирами, пражинами (довгі жердки з гаком на кінці), якими відтягували палаючі колоди. Крім цих протипожежних засобів, для гасіння іскор, що розносив вітер на сусідні стріхи, використовувалася душениця (великі плоскі мітли, обшиті сукном). У практичній роботі січовики досить часто користувалися рятувальним полотном. Воно являло собою великий шматок міцної тканини площею 16 квадратних метрів, у краї якої вшивався міцний шнур, яким це полотно і натягували. Поверхню рятувального полотна вкривали міцною ремінною сіткою, а середину зміцнювали подвійною тканиною, на яку вистрибували потерпілі. Рятувальне полотно використовували в тих випадках, коли інші засоби вже застосовувати було запізно.¹⁷ Під час гасіння пожеж січовики не користувалися якимось спеціальним одягом, а виконували свою роботу у повсякденному одязі. Тож їх робота була досить складною та небезпечною, адже існувала велика небезпека отримати опіки чи травми під час гасіння вогню. Ця принципова готовність прийти на допомогу товаришу у небезпеці допомагала забезпечувати високий рівень дисципліни та взаємодопомоги в колективі, а також забезпечувала моральну підтримку та захист для кожного члена товариства під час виконання небезпечних завдань. Як зазначалося у статуті, «рятувати товариша в небезпеченстві, хоч би з нараженням власного життя».¹⁸

Чіткість визначених обов'язків зумовлювало те, що члени товариства «Січ» під час гасіння пожеж добре знали свої обов'язки та правила поведінки. І одразу ж після створення «Січі» неодноразово демонстрували ефективність своїх дій у боротьбі з вогнем. Так, «Січ» с. Веренчанка вже через кілька тижнів після заснування продемонструвала свою важливість у боротьбі з вогнем. У червні 1904 року виникла пожежа у с. Веренчанка на складі пива. Пожежу була успішно ліквідована силами членів місцевого товариства «Січ». «Завдяки січовикам вдалося локалізувати пожежу та не допустити поширення вогню на сусідні будівлі».¹⁹ Варто зазначити, що «Січі» не обмежувалися захистом від пожеж лише тих населених пунктів, де вони існували, а за потреби виїжджали у сусідні села, в яких таких товариств не було. Ще одним прикладом успішної діяльності товариства «Січ» була пожежа 16 серпня у с. Іванківці. Пожежа виникла в будинку Кіцманського банку. На її гасіння прибула «Січ» із с. Гаврилівці під керівництвом Владислава Кукелки. «За 4 години січовикам вдалося вогонь згасити та запобігти, щоб не зайнялися сусідні будинки. Якщо б не прибула «Січ» то вогонь мав би неминуче розширитися, адже місцеві мешканці Іванківців стояли по більшій мірі безчинними».²⁰

Щоб вміти боротися з вогнем, члени товариства «Січ» щонеділі та у релігійні свята після обіду збиралися на виконання гімнастичних вправ та вправ з пожежної справи. Регулярні гімнастичні вправи сприяли фізичній підготовці учасників і були важливими для збереження загального здоров'я та витривалості, що були необхідні під час ліквідації пожеж. Вправи допомагали членам товариства оволодіти необхідними навичками та вміннями працювати з пожежним обладнанням, організація спільної діяльності сприяла згуртованості та ефективному виконанню визначених дій під час пожеж. Товариства «Січ» виявляли свою суспільну активність не лише через проведення пожежно-гімнастичних тренувань, але і через організацію різноманітних культурних заходів у селах. У квітні 1904 року товариство «Січ» у місті Вашківці організувало прощальний вечір (фестин) на честь свого кошового О. Безпалка, який від'їжджає з міста. Програма заходу включала наступні пункти: офіційне відкриття, хоровий спів і декламації, вправи з кінно-бочковим ходом з ручним насосом для гасіння вогню, вільні вправи, танці та інші розваги. Після завершення фестину планується похід зі

смолоскипами під музичний супровід. Вартість вступу на захід становить 50 соток для інтелігенції та 10 соток для селян і міщан.²¹ Ці заходи створювали атмосферу спільноти та дозволяли членам товариства насолодитися відпочинком у колі друзів та однодумців. Кожна «Січ» організовувала щорічно культурні заходи. Крім того, проведення цих заходів мало і певну фінансову складову. Внески, які збиралися з учасників та гостей, використовувалися на придбання, утримання та ремонт пожежного спорядження. Це дозволяло забезпечити товариства необхідними засобами для ефективної боротьби з пожежами та підтримувати їхню діяльність на належному рівні.

Постійні тренування та організація культурних і розважальних заходів стали не лише важливими аспектами пожежної підготовки, але й вплинули на культурне життя сільських громад. Організація різноманітних культурних подій, таких як свята, концерти, виставки та інші заходи, сприяла розвитку культурного життя в селі. Товариства «Січ» виступали як ініціатори та організатори таких подій, що зближували місцевих мешканців і сприяли відчуттю спільноти. Поєднання пожежної підготовки та культурної активності дозволило товариствам «Січ» відігравати важливу роль у розвитку й зближенні сільських громад.

Ефективність організації та дій товариств «Січ» у боротьбі з пожежами була очевидною вже з самого початку їхньої діяльності. Визначеність обов'язків та відповідальність кожного члена передбачали належне виконання своїх функцій та забезпечувало координацію дій січовиків у випадку виникнення пожежі. У населених пунктах, де існували «Січі», вони брали участь у ліквідації всіх пожеж. Упродовж 1904 року товариствами «Січ» було ліквідовано 43 пожежі, у наступному 1905 році кількість залучень товариств «Січ» до ліквідації пожеж зросла до 87. Їхня здатність виїжджати за межі свого населеного пункту для надання допомоги в сусідніх селах підкреслює їхню загальну корисність та значення для регіональної системи пожежної безпеки. «Якщо раніше селяни були безсилі перед вогнем, то тепер успішно борються з ним і в цьому безперечно важлива місія «Січей».²² Також можна відзначити, що місцеве населення проявляло довіру та повагу до товариств «Січ». Їхня готовність прийти на допомогу у найбільш критичний момент створювала відчуття безпеки серед місцевого населення. Як приклад вдячності за проведену роботу товариствами «Січ» місцеві мешканці постійно надавали благодійні внески на придбання необхідного спорядження для гасіння пожеж. «Товариство «Січ» у Вашківцях складає подяку панові Д. Балошескулові за дар в 20 крон на майно для гасіння пожеж».²³ «Складаємо подяку п. Петру Войновському, який пожертвував 10 крон на наше товариство «Січ».²⁴

1905 рік характеризувався подальшим активним розвитком січового руху на Буковині. У січні нові товариства «Січ» відкриті в с. Довгопіллі, Селятині, Дихтинці, у лютому в с. Усть-Путилі, у квітні у Чорногузах, у травні у с. Валява, с. Підзахаричі та с. Извор. Зважаючи на швидкий розвиток січового руху, виникла потреба в об'єднанні всіх товариств під одним керівництвом. Це дозволило б узгоджувати дії різних «Січей» та забезпечило їх спільну стратегію у боротьбі з пожежами. Сприяло обміну досвідом та кращими практиками, а також координувати навчальні програми та підготовку січовиків. Адже, як свідчить аналіз пожежі, що були ліквідовані січовиками, їхня підготовленість та спорядження дозволяли боротися з невеликими за розмірами пожежами. Коли вогонь розгорався і набував великих масштабів, впоратися з ними було дуже важко. Саме тому товариствам «Січ» потрібно було вдосконалювати свої вміння з ліквідації пожежі та покращувати своє обладнання. Враховуючи всі ці обставини, було засновано центральний керівний орган «Союз січей на Буковині». Перші загальні збори «Союз січей на Буковині» відбулися 4 червня 1905 року в приміщенні Народного дому у Чернівцях. Їхніми учасниками стали представники всіх «Січей». Під час зборів було прийнято рішення сприяти закупівлі «Січами» сикавок на фабриці Чермака у м. Теплиці. Це було важливим рішенням, оскільки забезпечення «Січей» необхідним пожежним спорядженням було критично важливим для їхньої діяльності. Завдяки домовленості з фабрикою про знижки при закупівлі пожежного спорядження, «Союз січей» забезпечив собі можливість ефективно виконувати свої функції у сфері протипожежного захисту. «Виникла пожежа у Вашківцях. Місцева «Січ» прибула з кінно-бочковим ходом з ручним насосом для гасіння вогню, як тільки вибухнув вогонь. Новий кінно-бочковий хід з ручним насосом для гасіння вогню використовували вперше. Врятовано хату, що була за три метри від палаючого сараю».²⁵

Іншим важливим рішенням зборів була організація проведення пожежних курсів для членів товариств «Січ». Інструкторами на курсах були працівники Чернівецької міської пожежної команди,

які мали необхідний досвід та знання для навчання учасників ефективним методам боротьби з вогнем і могли навчити правильно експлуатувати та за необхідності ремонтувати пожежний інвентар. Перші пожежні курси розпочалися в м. Чернівці в жовтні.²⁶ Для проведення пожежних курсів крайова влада виділила «Союзу січей» із крайового пожежного фонду грошову допомогу у розмірі 400 крон. Проведення навчань та тренувань з використанням пожежного обладнання допомагало членам товариства вдосконалювати свої навички та швидко реагувати на складні ситуації. Співпраця у проведенні курсів із місцевою пожежною командою сприяла удосконаленню відпрацювання спільних дій пожежників та січовиків під час ліквідації пожежі. «У Вашківцях горіла гуральня діди́ча Р. Фрайтага. На ліквідацію пожежі прибули місцева «Січ» та міська пожежна команда. Будинок частково врятовано. Згорів дах будівлі».²⁷

За сприяння «Союзу січей», починаючи з 1905 р., крайовий пожежний виділ Буковини періодично надавав щорічну адресну допомогу місцевим «Січам» у сумі 50-300 крон за умови, що ці кошти використають з протипожежною метою.²⁸ Ця адресна допомога свідчить про визнання владою важливості ролі «Січей» у системі пожежної безпеки та підтримку їхньої діяльності в цьому напрямку.

Ще однією важливою подією в об'єднавчому русі «Січей» стало заснування 2 червня 1905 року товариства «Січ» у м. Чернівці. Воно постало на основі ліквідованого товариства «Український сокіл». Це товариство об'єднало багато відомих та впливових людей того часу. До нового товариства увійшли: Омелян Попович, Іван Борис, др. Степан Смаль-Стоцький.²⁹ Кошовим товариства було обрано Антіна Кліма, осавулом – Михася Івашка, Гаврило Гордий був обраний писарем. Євген Федорович очолив I чету, Ярослав Весоловський – II чету, Платон Мігуляк – III чету, а Василь Сімович – IV чету. Чернівецька «Січ» стала взірцевою організацією, а її члени були основою формування «Союзу січей на Буковині». Також члени товариства стали інструкторами з пожежної справи, їхали по сільських «Січах» та навчали місцевих мешканців. Єроте́й Пігуляк так охарактеризував завдання Чернівецької «Січі»: «У хвилю, коли по всьому краю ростуть такі організації, ми повинні подбати, щоб вести керівництво такими товариствами, а для цього повинні навчити всіх січовиків вправ. Наша «Січ» повинна бути взірцем для всіх «Січей» Буковини».³⁰

На початку 1906 року, за ініціативи товариства «Січ» у м. Чернівці організовано проведення щотижневих гімнастичних вправ для членів товариства. Заняття проходили в Українському народному домі у вівторок та суботу з 6 по 8 годину. Перші заняття відбулися 23 лютого 1906 року.

За два роки діяльності (1904-1905 рр.) «Січі» стали повноцінною складовою частиною системи протипожежного захисту населених пунктів від вогню. Вони брали участь у ліквідації практично всіх пожеж, що виникали в населених пунктах, де вони існували. Такий успішний досвід діяльності «Січей» сприяв тому, що їх було включено до загальної системи добровільного пожежного руху Буковини. 18 лютого 1906 року у м. Чернівці відбулася Рада союзу добровільних пожежників під керівництвом Філіпа Фюленбаума, де було прийнято рішення включити товариства «Січ» до Союзу добровільних пожежників.³¹

Делегація Союзу добровільних пожежників у вересні мала взяти участь у VIII загальноавстрійському з'їзді пожежників у Відні. Також члени товариства «Січей» отримали можливість відправити своїх представників на Крайовий з'їзд пожежників, що відбувся 29-30 вересня у м. Сучава. Входження до Союзу добровільних пожежників підвищило статус та репутацію «Січей» в очах інших пожежних організацій, владних структур та громадськості. Це сприяло отриманню більшої підтримки, ресурсів та визнанню їхньої важливої ролі у захисті громадян та майна від пожеж. Дозволило покращити співпрацю між різними добровільними пожежними організаціями, а також спільно впливати на розвиток пожежної справи на території Буковини.

У подальші роки кількість «Січей» збільшувалася. Щороку відкривалися нові товариства. Так, на 1912 рік в краї уже існувало 142 добровільних пожежних товариства «Січ». Найактивнішими були «Січі» в Кіцманському та Вашківцевському повітах.³²

Однак, незважаючи на швидкий та ефективний розвиток пожежно-гімнастичних товариств «Січ», були чинники, які впливали на динаміку розвитку руху. Ліквідація пожеж була дуже складною справою та супроводжувалась певними ризиками. Небезпечні фактори пожежі – висока температура та дим становили загрозу для життя січовиків. Незважаючи на всі зусилля «Союзу Січей» організувати навчання всіх січовиків пожежної справи, інструкторів не вистачало. Тогочасні

роботи з ліквідації пожежі були дуже небезпечними, окрім того, члени товариства «Січ» не мали спеціального захисного одягу. На пожежах вони працювали у простому повсякденному одязі, що робило їх дуже вразливими до опіків, травм та інших ушкоджень, пов'язаних з небезпечними умовами пожежі. «Теперішня робота наших «Січей» не ведеться як слід. Великою перешкодою є те, що багато «Січей» не мають вмілих вчителів для пожежних та гімнастичних вправ».³³ На жаль, така ситуація стала причиною частих травмувань січовиків. 7 травня 1905 року під час пожежі у м. Вашківці травмувалося декілька січовиків. Пожежа виникла в житловому будинку. Члени товариства «Січ», що прибули на місце події, кинулися рятувати майно та запобігти перекиданню вогню на розташовану поруч господарську будівлю. «Під час рятувкової акції було залучено 200 січовиків. Січовики боролися з вогнем відважно, декілька отримали опіки і покалічилися через вогонь».³⁴ Випадок травмування січовика зафіксований під час ліквідації пожежі у житловому будинку в с. Чортория. «Січовик Василь Ісарюк застрибнув через вікно в хату... в цей час обвалилося горюче дерево зверху хати і сильно його попекло. Тепер він важко хворий».³⁵ Групове травмування членів товариства «Січ» трапилося під час ліквідації пожежі в с. Раранчі 7 грудня 1906 року. «Під час пожежі опіки отримали січовики Тодор Красовський, Григорій Меронюк, Василь Башиг, Іван Ярошинський, Микола Кіронда. Перший навіть так попівся, що аж шкіра з обох рук злізла».³⁶ Небезпека отримання травм під час ліквідації пожеж знижувала мотивацію частини січовиків та бажання виконувати свої обов'язки.

Інший негативний чинник полягав у тому, що не завжди члени товариства «Січ» знаходили порозуміння в місцевими органами влади. Це впливало на діяльність товариства, обмежувало фінансування для придбання необхідного обладнання та засобів для боротьби з пожежами. Без належного фінансування товариство «Січ» мало обмежені можливості у покращенні своєї технічної бази. «Замітна річ, що «Січ» у Іванківцях нема свого кінно-бочкового ходу з ручним насосом для гасіння вогню, а пожежі тут бувають часто».³⁷ На жаль, такі випадки були непоодинокі. Старшина товариства «Січ» у місті Глибока прийняла рішення освятити прапор організації. З цієї метою вони звернулися до священника Івана Вербовського з проханням провести церемонію освячення, проте отримали відмову.³⁸ 9 квітня 1906 року у м. Вашківці під час пожежі, як тільки члени товариства «Січ» розташували свій кінно-бочковий хід з ручним насосом для гасіння пожежі та розгорнули пожежний рукав, невідомий зловмисник пошкодив його ножом. Внаслідок цього дванадцяти січовикам довелося застосувати фізичну силу, щоб затиснути пошкоджений рукав і забезпечити продовження гасіння вогню.³⁹ У 1908 році з великими труднощами вдалося заснувати товариство «Січ» у с. Бабині, адже частина місцевого населення виступила проти. «Наперекір численним противникам вдалося заснувати «Січ» у Бабині».⁴⁰

Ці чинники вплинули на те, що частина «Січей» відійшла від активної діяльності. «Січами засіялась майже ціла Буковина. Чисельна кількість гарна, проте деякі «Січі» занедужали на руську недугу – сон».⁴¹ З метою виправлення ситуації, що склалась з діяльністю «Січей», 10 травня 1908 року «Союзом Січей» було скликано спеціальну нараду. Учасниками наради були представники всіх «Січей». Учасники зібрання прийняли рішення посилити роботу з навчання січовиків пожежної справи та заснувати постійні щорічні курси пожежної справи для «Січей». Обов'язки з організації курсів було покладено на кошового отамана Чернівецької «Січі» Гриця Герасимовича. Пожежні курси було проведено 19–23 грудня 1908 р. у приміщенні Українського народного дому в Чернівцях, у яких взяло участь 80 делегатів від 40 буковинських «Січей».

Для поліпшення стану справ у боротьбі з пожежами, починаючи з 1909 року створювали повітові осередки «Союзу Січей на Буковині». Створення повітових осередків мало значний вплив на покращення боротьби з пожежами та підвищення рівня пожежної підготовки. Повітові осередки «Союзу Січей» відігравали ключову роль у навчанні січовиків пожежним вправам та вмінням користуватися спеціальним пожежним обладнанням. Регулярно проводилися пожежні курси, на яких представники усіх «Січей» повіту могли отримати необхідні знання та навички. З цього часу такі курси проводилися щорічно 4–5 рази на рік. Однією з важливих ініціатив «Повітових Січей» було введення теоретичних та практичних курсів першої медичної допомоги під час стихійних лих. Це дозволило підвищити рівень навичок у наданні допомоги постраждалим під час пожеж. Інструктори з «Повітових Січей» надавали необхідну методичну допомогу окремим товариствам на місцях, що сприяло покращенню організації та підготовки до пожежно-гімнастичних заходів.

Створення повітових осередків «Союзу Січей на Буковині» сприяло систематизації та покращенню роботи пожежно-гімнастичних товариств, що відіграло важливу роль у підвищенні ефективності боротьби з пожежами та підвищенні рівня безпеки населення.

Варто відзначити ефективність впроваджених заходів «Союзом Січей». Аналіз періодичних видань за 1908-1914 роки засвідчує, що зменшилась кількість випадків травмування січовиків під час пожеж. Також товариства «Січ» стали ефективніше діяти під час ліквідації пожеж та взаємодіяти з місцевими пожежними командами і добровільними пожежними товариствами. «На пожежу прибули «Січі» з с. Юрківці та с. Боянчук з власними добрими сикавками. Вони зупинили вогонь та врятували будівлю страхової каси Краківського товариства. Страховики обіцяли виділити кошти на пожежне спорядження для цих «Січей»⁴². Під час пожежі в червні 1909, що виникла в Розтоках, де горів магазин, члени товариства «Січ» продемонстрували свої вправні дії та врятували склад магазину з товаром. «Завдяки «Січі» врятовано багато товару».⁴³

Висновки. Рух пожежно-гімнастичних товариств «Січ» на Буковині на початку XX століття був важливою соціальною ініціативою, яка відіграла значну роль у житті сільських громад. Він виник як відповідь на критичну потребу селян у захисті від пожеж, що були частими і руйнівними внаслідок переважно дерев'яної забудови та недостатньої підготовленості до надзвичайних ситуацій. Товариство «Січ», залучаючи місцевих жителів до добровільної протипожежної діяльності, змогло ефективно організувати роботу із запобігання та гасіння пожеж у селах.

Організація товариств «Січ» сприяла підвищенню рівня громадської відповідальності та активності. Важливою характеристикою цих товариств була їх масовість та участь місцевих жителів, що забезпечувало швидку й ефективну реакцію на пожежі. Завдяки чітко організованій системі керування, товариства брали участь у гасінні практично всіх пожеж у населених пунктах, де вони існували, що значно зменшувало матеріальні збитки та кількість жертв.

Постійна допомога місцевому населенню у боротьбі з пожежами не лише демонструє важливість та ефективність діяльності товариств, але й сприяє зростанню їхньої поваги та шани серед мешканців. Члени таких товариств стали справжніми героями у очах співвітчизників, які віддячували їм за відданість та небайдужість до загального добра.

Пожежно-гімнастичні товариства «Січ» також мали великий вплив на соціальне та культурне життя селян. Вони стали своєрідною школою громадської активності для місцевої молоді, сприяли формуванню громадянської свідомості та підвищували престиж добровольчої діяльності. Крім того, через створення театральних гуртків, хорів та інших культурних ініціатив, товариства сприяли збереженню та розвитку місцевих традицій і фольклору, що зміцнювало культурну ідентичність громад.

Тактичні зміни у гасінні пожеж, запроваджені товариствами «Січ», дозволяли ефективніше захищати будівлі та зменшувати розміри пожеж. Вони не лише запобігали поширенню вогню, але й активно рятували будинки, де виникала пожежа, що значно знижувало матеріальні втрати.

Однак Перша світова війна стала серйозним випробуванням для руху пожежно-гімнастичних товариств «Січ». Воєнні дії, руйнування інфраструктури та мобілізація населення призвели до припинення діяльності товариств. Незважаючи на це, їхній внесок у розвиток громадської активності та протипожежного захисту залишився важливим етапом в історії Буковини.

Отже, рух пожежно-гімнастичних товариств «Січ» на Буковині на початку XX століття не лише забезпечив ефективний протипожежний захист, але й сприяв соціальному та культурному розвитку сільських громад. Вони стали символом громадянської відповідальності та активності, що справило значний вплив на життя місцевого населення навіть після їх припинення.

¹ М. Гуйванюк, *Січовий рух у Галичині й Буковині* [Sich Movement in Galicia and Bukovyna], Чернівці, Зелена Буковина, 2009, 254 с.

² С. Попович, *Пожежництво в історії Галицького краю (1772-1939)* [Fire Fighting in the History of the Galicia Region (1772-1939)], Львів, Сплайн, 2006, 384 с.

³ О. Добржанський, *Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст.* [The National Movement of Bukovynian Ukrainians in the Second Half of the 19th and Early 20th Centuries], Чернівці, Золоті литаври, 1999, 574 с.

⁴ М. Романюк, *Українська преса Північної Буковини як джерело вивчення суспільно – політичного життя краю (1870-1940 рр.)* [The Ukrainian Press of Northern Bukovyna as a Source of Studying the Social and Political Life of the Region (1870-1940)], Львів, Фенікс, 2000, 386 с.

⁵ О. Добржанський, «Союз Січей» на Буковині у 1905-1914 рр. [«Union of Siches» in Bukovyna in 1905-1914], in «Завальська «Січ» – початок масового руху національно-патріотичних сил за відродження української державності», Матеріали науково-теоретичної конференції 25 березня 1995 р. с. Завалля Снятинського району Івано-Франківської області, Снятин, Над Прутом, 1995, с. 58-65.

⁶ О. Масан, *Перші Буковинські «Січі»* [The First Bukovynian «Siches»], in «Завальська «Січ» – початок масового руху національно-патріотичних сил за відродження української державності», Матеріали науково-теоретичної конференції 25 березня 1995 р. с. Завалля Снятинського району Івано-Франківської області, Снятин, Над Прутом, 1995, с. 35-43.

⁷ І. Снігур, *Вогонь, вода і мідний шолом* [Fire, Water and a Copper Helmet], in «Час», 2000, № 7, с. 7.

⁸ *Gazeta Polska* (Czerniowce), 1895, № 37, 9 травня, с. 3.

⁹ *Буковина* (Чернівці), 1904, № 11, 25 січня (7 лютого), с. 3.

¹⁰ *Буковина* (Чернівці), 1899, № 48, 4 (17) травня, с. 3.

¹¹ *Буковина* (Чернівці), 1900, № 43, 9 (22) квітня, с. 3.

¹² *Буковина* (Чернівці), 1901, № 73, 22 червня (5 липня), с. 3.

¹³ *Буковина* (Чернівці), 1900, № 70, 14 (27) червня, с. 3.

¹⁴ *Буковина* (Чернівці), 1905, № 73, 13 (26) березня, с. 3.

¹⁵ Державний архів Чернівецької області (ДАЧО), ф. 15, оп. 1, спр. 2165, арк. 16.

¹⁶ ДАЧО, ф. 15, оп. 1, спр. 2165, арк. 15.

¹⁷ М. Гуйванюк, *Січовий рух у Галичині й Буковині*, с. 128.

¹⁸ ДАЧО, ф. 15, оп. 1, спр. 2165, арк. 16.

¹⁹ *Буковина* (Чернівці), 1904, № 62, 26 травня (8 червня), с. 3.

²⁰ *Буковина* (Чернівці), 1904, № 95, 24 серпня (7 вересня), с. 3.

²¹ *Буковина* (Чернівці), 1904, № 41, 7 (20) квітня, с. 3.

²² *Буковина* (Чернівці), 1905, № 50, 29 квітня (12 травня), с. 3.

²³ *Буковина* (Чернівці), 1904, № 135, 25 листопада (8 грудня), с. 3.

²⁴ *Буковина* (Чернівці), 1904, № 93, 19 серпня (2 вересня), с. 3.

²⁵ *Буковина* (Чернівці), 1905, № 71, 17 (30) червня, с. 3.

²⁶ *Буковина* (Чернівці), 1905, № 110, 29 вересня (11 жовтня), с. 3.

²⁷ *Буковина* (Чернівці), 1905, № 82, 13 (26) липня, с. 3.

²⁸ *Буковина* (Чернівці), 1905, № 126, 5 (18) листопада, с. 3.

²⁹ *Буковина* (Чернівці), 1905, № 62, 27 травня (9 червня), с. 3.

³⁰ *Буковина* (Чернівці), 1905, № 62, 27 травня (9 червня), с. 3.

³¹ *Gazeta Polska* (Czerniowce), 1906, № 17, 1 березня, с. 3.

³² *Буковина* (Чернівці), 1906, № 82, 10 (23) травня, с. 3.

³³ *Буковина* (Чернівці), 1908, № 41, 3 (16) квітня, с. 3.

³⁴ *Буковина* (Чернівці), 1905, № 50, 29 квітня (12 травня), с. 3.

³⁵ *Буковина* (Чернівці), 1906, № 92, 4 (17) серпня, с. 3.

³⁶ *Буковина* (Чернівці), 1906, № 148, 13 (26) грудня, с. 3.

³⁷ *Буковина* (Чернівці), 1906, № 88, 26 липня (8 серпня), с. 3.

³⁸ *Буковина* (Чернівці), 1906, № 89, 28 липня (10 серпня), с. 3.

³⁹ *Буковина* (Чернівці), 1906, № 39, 31 березня (13 квітня), с. 3.

⁴⁰ *Буковина* (Чернівці), 1908, № 67, 7 (20) червня, с. 3.

⁴¹ *Буковина* (Чернівці), 1905, № 132, 20 жовтня (2 листопада), с. 3.

⁴² *Буковина* (Чернівці), 1909, № 59, 18 (31) березня, с. 3.

⁴³ *Буковина* (Чернівці), 1909, № 136, 27 червня (10 липня), с. 3.

References

1. Bukovyna (Chernivtsi), 1899, № 48, 4 (17) travnia, s. 3.
2. Bukovyna (Chernivtsi), 1900, № 43, 9 (22) kvitnia, s. 3.
3. Bukovyna (Chernivtsi), 1900, № 70, 14 (27) chervnia, s. 3.
4. Bukovyna (Chernivtsi), 1901, № 73, 22 chervnia (5 lyupnia), s. 3.
5. Bukovyna (Chernivtsi), 1904, № 11, 25 sichnia (7 liutoho), s. 3.
6. Bukovyna (Chernivtsi), 1904, № 41, 7 (20) kvitnia, s. 3.

7. Bukovyna (Chernivtsi), 1904, № 62, 26 travnia (8 chervnia), s. 3.
8. Bukovyna (Chernivtsi), 1904, № 93, 19 serpnia (2 veresnia), s. 3.
9. Bukovyna (Chernivtsi), 1904, № 95, 24 serpnia (7 veresnia), s. 3.
10. Bukovyna (Chernivtsi), 1904, № 135, 25 lystopada (8 hrudnia), s. 3.
11. Bukovyna (Chernivtsi), 1905, № 50, 29 kvitnia (12 travnia), s. 3.
12. Bukovyna (Chernivtsi), 1905, № 62, 27 travnia (9 chervnia), s. 3.
13. Bukovyna (Chernivtsi), 1905, № 71, 17 (30) chervnia, s. 3.
14. Bukovyna (Chernivtsi), 1905, № 73, 13 (26) bereznia, s. 3.
15. Bukovyna (Chernivtsi), 1905, № 82, 13 (26) lypnia, s. 3.
16. Bukovyna (Chernivtsi), 1905, № 110, 29 veresnia (11 zhovtnia), s. 3.
17. Bukovyna (Chernivtsi), 1905, № 126, 5 (18) lystopada, s. 3.
18. Bukovyna (Chernivtsi), 1905, № 132, 20 zhovtnia (2 lystopada), s. 3.
19. Bukovyna (Chernivtsi), 1906, № 39, 31 bereznia (13 kvitnia), s. 3.
20. Bukovyna (Chernivtsi), 1906, № 82, 10 (23) travnia, s. 3.
21. Bukovyna (Chernivtsi), 1906, № 88, 26 lypnia (8 serpnia), s. 3.
22. Bukovyna (Chernivtsi), 1906, № 89, 28 lypnia (10 serpnia), s. 3.
23. Bukovyna (Chernivtsi), 1906, № 92, 4 (17) serpnia, s. 3.
24. Bukovyna (Chernivtsi), 1906, № 148, 13 (26) hrudnia, s. 3.
25. Bukovyna (Chernivtsi), 1908, № 41, 3 (16) kvitnia, s. 3.
26. Bukovyna (Chernivtsi), 1908, № 67, 7 (20) chervnia, s. 3.
27. Bukovyna (Chernivtsi), 1909, № 59, 18 (31) bereznia, s. 3.
28. Bukovyna (Chernivtsi), 1909, № 136, 27 chervnia (10 lypnia), s. 3.
29. DACHO (Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoi oblasti), f. 15, op. 1, spr. 2165, 16 ark.
30. Dobrzhanskyi O., Natsionalnyi rukh ukrainsiv Bukovyny druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [The National Movement of Bukovynian Ukrainians in the Second Half of the 19th and Early 20th Centuries], Chernivtsi, Zoloti lytavry, 1999, 574 s.
31. Dobrzhanskyi O., «Soiuz Sich» na Bukovyni u 1905-1914 rr. [«Union of Siches» in Bukovyna in 1905-1914], in «Zavalska «Sich» – pochatok masovoho rukhu natsionalno-patriotychnykh syl za vidrozhennia ukrainskoi derzhavnosti», Materialy naukovykh teoretychnoi konferentsii 25 bereznia 1995 r. s. Zavallia Sniatynskoho raionu Ivano-Frankivskoi oblasti, Sniatyn, Nad Prutom, 1995, s. 58-65.
32. Gazeta Polska (Czerniowce), 1895, № 37, 9 travnia, s. 3.
33. Gazeta Polska (Czerniowce), 1906, № 17, 1 bereznia, s. 3.
34. Huivaniuk M., Sichovy rukh u Halychyni y Bukovyni [Sich Movement in Galicia and Bukovyna], Chernivtsi, Zelena Bukovyna, 2009, 254 s.
35. Masan O., Pershi Bukovynski «Sichi» [The First Bukovynian «Siches»], in «Zavalska «Sich» – pochatok masovoho rukhu natsionalno-patriotychnykh syl za vidrozhennia ukrainskoi derzhavnosti», Materialy naukovykh teoretychnoi konferentsii 25 bereznia 1995 r. s. Zavallia Sniatynskoho raionu Ivano-Frankivskoi oblasti, Sniatyn, Nad Prutom, 1995, s. 35-43.
36. Popovych S., Pozhezhnytstvo v istorii Halytskoho kraiu (1772-1939) [Fire Fighting in the History of the Galicia Region (1772-1939)], Lviv, Splain, 2006, 384 s.
37. Romaniuk M., Ukrainska presa Pivnichnoi Bukovyny yak dzherelo vyvchennia suspilno – politychnoho zhyttia kraiu (1870-1940 rr.) [The Ukrainian Press of Northern Bukovyna as a Source of Studying the Social and Political Life of the Region (1870-1940)], Lviv, Feniks, 2000, 386 s.
38. Snihur I., Vohon, voda i midnyi sholom [Fire, Water and a Copper Helmet], in «Chas», 2000, № 7, s. 7.